

Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Πολιτώντας τη λήθη: Εθνικό αφήγημα και προτεσταντική ιστοριογραφία στη Γαλλία των Βουρβόνων ● ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΟΥΡΑΣ, Δυσχέρειες στην εδραίωση του φορολογικού μηχανισμού στην επαναστατημένη Πελοπόννησο μέσα από το παράδειγμα της επαρχίας Πύργου ● ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΣ, Η «τρακτούργια» του καπετάν Κώστα. Ιστορία μιζς φήμης ● ΣΠΥΡΙΔΟΥΑ ΠΥΡΡΙΑΗ, Μουσειολογική επισκόπηση του περιοδικού *Προμηθεύς* (1890-1892): Το Φωτιστογραφικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και μουσεία Φυσικών Επιστημών του εξωτερικού στο τέλος του 19ου αιώνα ● ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, «Το μάνιγερ και την λόγην αντικαθιστά το ψηφοδέλτιον και η πένα». Η ψήφος του στρατού στις εκλογές του 1920 ● ΚΩΣΤΗΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ, «Η μάστιγα των ναρκωτικών»: Καταναλωτικές τάσεις και κοινωνικοί φόβοι στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης ● ΝΙΚΟΣ Ε. ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ, Η μελέτη της θαλάσσιας βιοποικιλότητας και του θαλάσσιου περιβάλλοντος στη διαδρομή της επιστημονικής σκέψης

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΟΛΑΚΗΣ, Νεοελληνική ιστορία και εκδόσεις στον Μεσοπόλεμο ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Το πρόσφατο παρελθόν στην ιστοριογραφία και την εκδοτική παραγωγή του ελληνικού Μεσοπολέμου ● ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΖΙΩΓΑΣ, Εκδοτική παραγωγή, ιστορικά βιβλία και Αριστερά στη μεσοπολεμική Ελλάδα ● ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Προς μια επισκόπηση της εκδοτικής παραγωγής του Μεσοπολέμου για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Οι σπουδές για την Ελληνική Επανάσταση και η ανανέωση της διδασκαλίας της στην εκπαίδευση ● ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δεκμεβρική: Η απαγόρευση του συλλογηρίου στο Σύνταγμα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βασιλική Χ. Τζώγα, Χριστίνα Αργιαντώνη, Γιώργος Β. Νικολάου, Δημήτρης Δημητρώπουλος, Καλλιόπη Γερονιμάκη, Σίμος Μπόζικης, Χριστίνα Κουσιούρη, Χρήστος Χατζημωσήφ, Θάνος Αγγελόπουλος

42

ΑΘΗΝΑ 2025

«Γιατί τα σοσιαλιστικά βιβλία τραβιούνται πολύ...»

Βαγγέλης Ζιώγας

doi: [10.12681/mnimon.44994](https://doi.org/10.12681/mnimon.44994)

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζιώγας Β. (2025). «Γιατί τα σοσιαλιστικά βιβλία τραβιούνται πολύ...»: Εκδοτική παραγωγή, ιστορικά βιβλία και Αριστερά στη μεσοπολεμική Ελλάδα (1922-1936) . *Μνήμων*, 42, 211–232. <https://doi.org/10.12681/mnimon.44994>

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΖΙΩΓΑΣ

«ΓΙΑΤΙ ΤΑ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΤΡΑΒΙΕΝΤΑΙ ΠΟΛΥ...»: ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ,
ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΕΡΑ
ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Εισαγωγή

Τον Δεκέμβριο του 1932, απεσταλμένος του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι* μετέβη στο Βερολίνο, για να καλύψει την έκθεση του προλεταριακού βιβλίου, με τίτλο «Ο σημερινός και αυριανός κόσμος», στην οποία συμμετείχαν «προλεταριακοί» και «αστικοί» εκδοτικοί οίκοι που εξέδιδαν «προλεταριακά έργα». Ο ανώνυμος συνεργάτης του περιοδικού, που υπέγραφε με τα αρχικά C. G., περιέγραφε με θετικά λόγια τον εκεί χώρο:

Οι στίχοι στολισμένοι μ' επιγραφές και συνθήματα, με τις εικόνες του Μαρξ και του Λένιν, με ιδιόχειρες επιστολές τους, με το πρώτο ξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του κομμουνιστικού μανιφέστου κλπ. κινούν το πιο μεγάλο ενδιαφέρον του επισκέπτη. Σ' ένα τοίχο διαβάζει κανείς το «χωρίς... θεωρία δεν υπάρχει πράξη». Αλλού το σύνθημα «Τα βιβλία μας είναι τα όπλα σας στον επαναστατικό αγώνα», «Τα βιβλία μας είναι οι βοηθοί σας, κλπ».¹

Η έκθεση χωριζόταν σε δύο ενότητες: στον «σημερινό και αυριανό κόσμο», με βιβλία πολιτικού, οικονομικού, κοινωνιολογικού και λογοτεχνικού περιεχομένου, και στον «χτεσινό κόσμο», με ιστορικά βιβλία, κυρίως για τους αγώνες του προλεταριάτου.² Ο εν λόγω διαχωρισμός απηχούσε, με τρόπο εύληπτο και συμβολικό, μια θεμελιώδη διάκριση

---

1. C. G., «Η έκθεση προλεταριακού βιβλίου στο Βερολίνο», *Νέοι Πρωτοπόροι* 2 (1933), σ. 62-63.

2. Στο ίδιο.

της αριστερής σκέψης: την αντίληψη της ιστορίας όχι απλώς ως πεδίου αναστοχασμού αλλά ως καθοριστικού εργαλείου πολιτικής συγκρότησης.

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να αναδείξει μια σειρά από ζητήματα που σχετίζονται με την ανάπτυξη του «αριστερού βιβλίου» στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, εστιάζοντας στα μη μυθοπλαστικά βιβλία που ασχολούνται με την ιστορία και αναμετρούνται ή συνομιλούν με κυρίαρχες αντιλήψεις για το παρελθόν, σε μία περίοδο που η εγχώρια εκδοτική δραστηριότητα εισέρχεται σε μία φάση ακμής, με την υιοθέτηση νέων στρατηγικών και μορφών παραγωγής και διακίνησης. Τα χρονικά όρια της μελέτης εκκινούν από το 1922 και φτάνουν ως το 1936, όταν, λόγω της δικτατορίας Μεταξά, η εκδοτική παραγωγή της αριστερής φιλολογίας τερματίστηκε απότομα.³ Στις σελίδες που ακολουθούν θα εξεταστούν μία σειρά από ερωτήματα. Ποια είναι η θέση της ιστορίας στον λόγο της μεσοπολεμικής Αριστεράς; Ποιοι εκδοτικοί οίκοι εκδίδουν ή και διακινούν αριστερά ιστορικά βιβλία; Τι είδους δίκτυα διαμορφώνονται; Ποιες θεματικές απασχολούν; Ποια επιστημονικά πεδία αξιοποιούνται; Ποιος είναι ο ρόλος του ιστορικού υλισμού σε αυτή τη διαδικασία; Ποια είναι η αναλογία μεταξύ πρωτότυπων έργων Ελλήνων και μεταφράσεων ξένων συγγραφέων, και με ποια στόχευση;

Ένα θεμελιώδες και σύνθετο ερώτημα για το ανά χείρας άρθρο αποτελεί ο ορισμός του τι συνιστά «αριστερό βιβλίο». Η απάντηση σίγουρα δεν περιορίζεται στα στενά όρια των κομματικών εκδόσεων, δεδομένου ότι η Αριστερά αποτέλεσε ένα ευρύτερο «οικοσύστημα» με εσωτερικές διαφοροποιήσεις και πολλαπλές εκφράσεις. Η προτίμησή μας στον όρο «αριστερό» αντί μαρξιστικό συνδέεται με τον περιορισμό που μπορεί να γεννά μια κατηγοριοποίηση που βασίζεται μόνο στη λογική της αξιοποίησης μαρξιστικών μεθοδολογικών εργαλείων. Αντιθέτως, έχει ακολουθηθεί ένα μονοπάτι που λαμβάνει υπόψη ευρύτερα κριτήρια όπως η ιδεολογική τοποθέτηση των συγγραφέων, η στόχευση κάθε έργου, το σε ποιους απευθύνεται και βέβαια το πώς έγινε δεκτό από το αναγνωστικό κοινό. Πολλές φορές, ένα έργο ακόμη και αν δεν είχε γραφεί με αυτή την πρόθεση, μπορεί να γινόταν αντιληπτό ως «αριστερό» μέσα από τους εκδότες του, τις χρήσεις του, το κοινό του ή το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο εντασσόταν.

Εξίσου σύνθετη είναι και η οριοθέτηση του τι συνιστά «αριστερό ιστορικό βιβλίο» λόγω της συμπλοκής της ιστορίας με την πολιτική αλλά

---

3. Γιώργος Καραηλίας, *Το εκδοτικό σύστημα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το παράδειγμα του εκδοτικού οίκου Γκοβόστη, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Αθήνα 2002, σ. 17.*

και με αναδυόμενα επιστημονικά πεδία της μεσοπολεμικής περιόδου, όπως η πολιτική οικονομία και η κοινωνιολογία. Εξάλλου, η οπτική της Αριστεράς τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς προσέγγιζε το παρελθόν σε άμεση συνάφεια με το παρόν και το μέλλον, συνδέοντας την ιστορική ματιά με την εκάστοτε πολιτική πραγματικότητα. Η μαρξιστική μέθοδος του ιστορικού υλισμού ήταν βασικό εργαλείο σ' αυτή τη σχέση, αποτελώντας την ειδοποιό διαφορά σε σύγκριση με αντίστοιχες πολιτικές χρήσεις του παρελθόντος από άλλες σχολές σκέψης, δημιουργώντας ένα νέο ιστοριογραφικό ρεύμα που προκάλεσε μία εκτεταμένη δημόσια συζήτηση, με έντονες διαμάχες.⁴ Σε κάθε περίπτωση, για τις ανάγκες της μελέτης, στα ιστορικά βιβλία έχουν συμπεριληφθεί όλα εκείνα που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο πραγματοποιούν αναγνώσεις του παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτό, ορισμένα έργα πολιτικής θεωρίας ή κοινωνιολογίας εντάχθηκαν στο συγκεκριμένο σώμα, με τη λογική ότι παράγουν ερμηνευτικά σχήματα που αναδεικνύουν το παρελθόν στο πλαίσιο ιστορικών κοινωνικών συγκρούσεων και μετασχηματισμών. Τα όρια ανάμεσα στο «ιστορικό» και στο «κοινωνικοπολιτικό» βιβλίο αντιμετωπίζονται ως ρευστά, καθώς από τη μαρξιστική σκοπιά η κατανόηση του παρελθόντος συγκροτείται ακριβώς μέσα από τη συνάρθρωση αυτών των πεδίων.

Κατά την τελευταία δεκαετία, μία από τις θεματικές που απασχολεί όλο και συχνότερα τη διεθνή βιβλιογραφία περί Αριστεράς είναι ο έντοπος πολιτισμός και το κατά πόσο αυτός λειτουργεί ως μέσο για την παγίωση κοινών («διεθνικών») συνειδήσεων σε συνάρτηση με τα εκάστοτε εθνικά συμφραζόμενα. Χάρη σε αυτές τις προσεγγίσεις, έχει γίνει εφικτό να σκιαγραφηθούν ευρύτατα εκδοτικά δίκτυα παγκόσμιας κλίμακας, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους, συναλλάσσονται, συνεργάζονται και ενίοτε αναπτύσσουν σχέσεις ανταγωνισμού. Σ' αυτή τη συζήτηση, η έρευνα έχει επικεντρωθεί κυρίως στον περιοδικό και καθημερινό Τύπο, ο οποίος μελετάται όχι μόνο ως εργαλείο κομματικής προπαγάνδας, αλλά και ως φορέας διαμόρφωσης πολιτικών ταυτοτήτων, εξαιτίας τόσο της πνευματικής όσο και της υλικής του διάστασης. Αντίστοιχη, αλλά λιγότερο ανεπτυγμένη, είναι η συζήτηση γύρω από τα βιβλία και τον τρόπο με τον οποίο αυτά εγγράφονται στις παραπάνω διεργασίες.⁵ Η συμβολή του

4. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση των Μαρασλεικών, βλ. Effi Gazi, «Engendering the writing and teaching of history in mid-war Greece», *Storia della Storiografia* 46 (2004), σ. 119-129, ιδιαίτερα σ. 126-129. Μαρία Ρεπούση, *Τα Μαρασλεικά 1925-1927*, Αθήνα, Πόλις, 2012.

5. Elen Cogaighn, «The left's bibliophilia in interwar Britain: assessing book-sellers' role in the battle of ideas», *Twentieth Century Communism* 4 (2012), σ.

ιστορικού βιβλίου στην ανάπτυξη αντιλήψεων, απόψεων, θεωριών και σχημάτων περί παρελθόντος από την Αριστερά παραμένει σε μεγάλο βαθμό εκτός του φακού.

Σε ό,τι αφορά την ελληνική αριστερή ιστοριογραφική παραγωγή του Μεσοπολέμου, αυτή έχει αποτελέσει αντικείμενο αξιόλογων μελετών που φωτίζουν σημαντικές πτυχές της αριστερής σκέψης περί παρελθόντος. Περιπτώσεις επιφανών προσώπων του κομμουνιστικού κινήματος, όπως ο Γιάννης Κορδάτος, η Ρόζα Ιμβριώτη, ο Σεραφείμ Μάξιμος και ο Γιάννης Ζεύγος, πρωταγωνιστούν στις αναλύσεις λόγω και της αδιαμφισβήτητης συμβολής τους στη διαμόρφωση ενός επί της ουσίας νέου πεδίου στην ελληνική ιστοριογραφία.⁶ Βέβαια, η έμφαση δίνεται κυρίως στις ιδέες και τα σχήματα που αναπτύχθηκαν και λιγότερο στην ίδια την υλική και εκδοτική διάσταση των ιστορικών βιβλίων ως αντικειμένων με κυκλοφορία, πρόσληψη και λειτουργία εντός συγκεκριμένων δικτύων.

Ας σταθούμε λίγο περισσότερο σε αυτό το τελευταίο. Για όσους και όσες ασπάζονταν τις ιδέες της Αριστεράς, το βιβλίο αποτέλεσε σημαντικό στοιχείο της ταυτότητάς τους. Η σημασία του αποτυπώνεται εύγλωττα σε πολλές (αυτο)βιογραφίες αριστερών του Μεσοπολέμου, όπου η πρώτη επαφή με την Αριστερά και η εμβάθυνση στις αξίες της περιγράφονται συχνά μέσα από την εμπειρία ανάγνωσης ενός συγκεκριμένου βιβλίου.⁷ Ο κατε-

218-230· Sebastian Rivera Mir, «Making Red Books The Popular Collections of the Mexican Left (1934-1940)», *Mémoires du livre / Studies in Book Culture* 12/2 (2021), σ. 1-27· βλ. επίσης στο περιοδικό *Twentieth Century Communism* 12 (2017) το μεγάλο αφιέρωμα στη σχέση κομμουνισμού και έντυπου πολιτισμού.

6. Βλ. ενδεικτικά Ζωή Σπανάκου, *Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας στο μεσοπολεμικό έργο του Γιάννη Κορδάτου*, διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1991· Γιώργος Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρώτη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός – Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1996· E. Gazi, «Engendering the writing and teaching of history», ό.π.· Κωστής Καρπόζηλος – Πόπη Πολέμη, *Σεραφείμ Μάξιμος: Αναμνήσεις (1908-1924)*, Αθήνα, ΑΣΚΙ – Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς – Θεμέλιο, 2021.

7. Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1976· Πέτρος Ρούσσος, *Της πρώτης νιώτης...*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδηγητή, 1976· Γιάννης Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις. Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα, Θεμέλιο 1979· Καίτη Ζεύγου, *Με τον Γιάννη Ζέβγο στο επαναστατικό κίνημα*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1980, σ. 43· Πολύδωρος Δανηλίδης, *Ο Πολύδωρος θυμάται*, Αθήνα, Ιστορικές εκδόσεις, 1990· Κώστας Γαβριηλίδης, *Κώστας Γαβριηλίδης: αυτοβιογραφία. Ο ηγέτης της αγροτιάς*, Αθήνα, Εντός, 2004 σ. 164 και 252-253.

ξοχήν φυσικός χώρος σφυρηλάττησης αυτής της σχέσης ήταν τα κομματικά βιβλιοπωλεία, που ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1910 λειτουργούσαν ως σημείο συνάντησης παλαιών και νέων κομμουνιστών. Η ιδεολογική και συμβολική βαρύτητα του βιβλίου ήταν τέτοια, ώστε σε ορισμένες περιπτώσεις αναδεικνυόταν σε διακύβευμα που οδηγούσε ακόμη και σε αιματηρά επεισόδια, όπως συνέβη το 1927, όταν μέλη του ΚΚΕ συγκρούστηκαν με αρχαιομαρξιστές επιδιώκοντας τον έλεγχο μιας αποθήκης με βιβλία, με αποτέλεσμα ένας άνθρωπος να χάσει τη ζωή του.⁸ Αυτές είναι κρίσιμες παράμετροι που αναδεικνύουν τη σημασία που αποδιδόταν στα «αριστερά βιβλία», ασχέτως αν το τιράζ τους –ακόμη και από δραστήριους εκδοτικούς οίκους (π.χ. Γκοβόστης)– κυμαινόταν σε μάλλον χαμηλά επίπεδα, μεταξύ 1.500 και 2.000 αντιτύπων, χωρίς βέβαια να υπολογίζονται πιθανές επανεκδόσεις.⁹ Για να υπάρχει μία τάξη μεγέθους σε σχέση με τα αριστερά περιοδικά της εποχής,¹⁰ η *Νέα Επιθεώρηση* διέθετε 1.500-2.000 φύλλα μηνιαίως το 1928, ενώ οι *Νέοι Πρωτοπόροι* 4.000 το 1932.¹¹

Το σώμα των «αριστερών ιστορικών βιβλίων» που έχει συγκεντρωθεί περιλαμβάνει 113 τίτλους, οι οποίοι εκδόθηκαν κατά το διάστημα 1922-1936 και αντιστοιχούν σε έργα 57 συγγραφέων. Απ' αυτούς, 44 είναι ξένοι και μόλις 13 Έλληνες. Στη συντριπτική τους πλειονότητα οι συγγραφείς αυτοί συνδέονταν στενά με το κομμουνιστικό κίνημα, είτε το διεθνές (π.χ. Καρλ Μαρξ, Βλαντίμιρ Λένιν, Λέον Τρότσκι κ.ά.), είτε το εγχώριο (π.χ. Γιάννης Κορδάτος, Ρόζα Ιμβριώτη, Γιάννης Ζεύγος, Πέτρος Πικρός). Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τους Έλληνες, οι περισσότεροι είχαν συχνή παρουσία στις στήλες εφημερίδων και περιοδικών, ενώ δεν εντοπίζουμε ούτε έναν ακαδημαϊκό, στρατιωτικό ή κρατικό αξιωματούχο –ιδιότητες οι οποίες, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, εκπροσωπούσαν με σημαντικό αριθμό συγγραφέων ιστορικών βιβλίων. Το υλικό αντλήθηκε κυρίως μέσω αυτοψίας σε βιβλιοθήκες αλλά και μέσα από τις ψηφιακές πλατφόρμες της «Ανέμης», του Πανεπιστημίου Κρήτης, και των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Η ανάλυσή μας αφορά κατά κύριο λόγο τις πρώτες εκδόσεις των βιβλίων, καθώς η ακριβής καταγραφή ενδεχόμενων επανεκδόσεων ή ανατυπώσεων καθίσταται συχνά προβληματική λόγω ελλιπών δεδομένων.

8. Κ. Γαβριηλίδης, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 233.

9. Γ. Καραηλίας, *Το παράδειγμα Γκοβόστη*, ό.π., σ. 57-59.

10. Για τα μεσοπολεμικά αριστερά περιοδικά του Μεσοπολέμου βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο: Τα περιοδικά της Αριστεράς*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996.

11. Γ. Καραηλίας, *Το παράδειγμα Γκοβόστη*, ό.π., σ. 57.

Οι εκδότες

Οι φορείς που εξέδιδαν τα βιβλία του υπό εξέταση corpus μπορούν να διακριθούν σε δύο βασικές κατηγορίες. Η πρώτη αφορά εκδοτικές δραστηριότητες που συνδέονταν άμεσα με τον κομματικό μηχανισμό. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920, τόσο το ΣΕΚΕ όσο και αργότερα το ΚΚΕ αποφάσισαν να προχωρήσουν στην έκδοση μεταφράσεων («απαραίτητων») βιβλίων, όπως το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και το *Αλφάβητο του Κομμουνισμού*,¹² ενώ, από τα μέσα της δεκαετίας και ιδίως μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου, όταν πια το ΚΚΕ είχε αποκτήσει συμπαγέστερες δομές λειτουργίας και οργάνωσης, παρατηρείται μία σαφής αύξηση των κομματικών εκδόσεων, με την έμφαση αυτή τη φορά να δίνεται στα γεγονότα της Ρωσικής Επανάστασης και στη ζωή και τις ιδέες του Λένιν. Ως εκδότες αυτών των βιβλίων παρουσιάζονταν είτε ο *Ριζοσπάστης* είτε το εκάστοτε κομματικό βιβλιοπωλείο – αρχικά το Σοσιαλιστικό και μετέπειτα, το Λαϊκό Βιβλιοπωλείο, για τα οποία θα γίνει λόγος και παρακάτω. Τα βιβλία ιστορικού ενδιαφέροντος είναι 20, με τα περισσότερα βέβαια εξ αυτών να υιοθετούν προσεγγίσεις κυρίως από τα πεδία της πολιτικής θεωρίας και της κοινωνιολογίας,¹³ ενώ μόλις δύο, το *Κείμενα για την Ελλάδα* με γραπτά των Μαρξ, Ένγκελς και Λένιν, και το *Γιατί η Επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική* του Γιάννη Ζεύγου,¹⁴ ασχολούνται – σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό – με το παρελθόν της ελληνικής κοινωνίας. Πλην του Ζεύγου, όλοι οι συγγραφείς των κομματικών ιστορικών εκδόσεων είναι ξένοι. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ωστόσο, εντοπίζονται προλογικά κείμενα Ελλήνων, που υπέγραψαν με ψευδώνυμο, όπως η Ζωή Πάλλη στο *Ο Λένιν και ο πόλεμος* και ο Ν. Ρέμος στο *Ο Λένιν*.¹⁵

12. Karl Marx – Friedrich Engels, *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, Αθήνα, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, 1922· Nikolai Bukharin – Yevgeni Preobrazhensky, *Το Αλφάβητο του Κομμουνισμού*, Αθήνα, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, 1925.

13. Βλ. ενδεικτικά Gabriel Deville, *Η εξέλιξις του κεφαλαίου*, Αθήνα, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, 1922· Louis Segal, *Πολιτική Οικονομία*, Αθήνα, εφ. *Ριζοσπάστης*, 1926· Karl Kautsky, *Οικονομικές Θεωρίες του Καρλ Μαρξ*, μτφρ. Παντελής Πουλιόπουλος, Αθήνα, Ράλλης, 1927· Karl Marx, *Η γένεση του Κεφαλαίου*, Αθήνα, Ακαδημαϊκόν, 1928· Friedrich Engels, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, μτφρ. Α. Δούμας, Αθήνα, Παπαδημητρίου, 1933.

14. Γιάννης Ζεύγος, *Γιατί η Επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική*, Αθήνα, Λαϊκό Βιβλιοπωλείο, 1934.

15. Ζωή Πάλλη (πρόλογος), *Ο Λένιν και ο πόλεμος*, Αθήνα, Λαϊκό Βιβλιοπωλείο, 1932· Ν. Ρέμος (πρόλογος), *Ο Λένιν*, Αθήνα, Λαϊκό Βιβλιοπωλείο, 1932.

Η δεύτερη κατηγορία είναι οι ιδιωτικοί εκδοτικοί οίκοι.¹⁶ Ο Γ. Κορδάτος, σε βιβλιοκριτική του στο περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* το 1924, υπογράφοντας με το ψευδώνυμο «Πέτρος Χαλκός», σχολίαζε την έκδοση του έργου του Πωλ Λαφάργκ *Η εξέλιξις της ιδιοκτησίας* από τον εκδοτικό οίκο του Γ. Βασιλείου και σημείωνε:

Ήταν καιρός οι αστοί εκδότες [...] ν' αρχίσουν να συμπληρώνουν τις εκδοτικές μας ελλείψεις. Φυσικά οι αστοί επιχειρηματίες του βιβλίου αν άρχισαν την έκδοση σοσιαλιστικών βιβλίων δεν το κάμαν από ενδιαφέρον για τη μόρφωση των λαϊκών μαζών, ούτε για τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών. Το συμφέρον του κάμει να προτιμούν τα βιβλία μας. Γιατί τα σοσιαλιστικά βιβλία τραβιούνται πολύ.¹⁷

Η παρατήρηση του Κορδάτου τεκμαίρεται από την αξιολογή παραγωγή αριστερών βιβλίων που εκδόθηκαν από «αστούς» εκδότες, από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και έπειτα. Η επιλογή των μη αριστερών εκδοτικών οίκων να εκδίδουν αυτά τα βιβλία, πέραν της αναζήτησης του κέρδους, αποτυπώνει και το ζωηρό ενδιαφέρον που είχε δημιουργηθεί στην ελληνική κοινωνία για τον μαρξισμό-λενινισμό μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Πρόκειται για ενδιαφέρον που υπερέβαινε κατά πολύ την εκλογική απήχηση του ΚΚΕ, η οποία θα μπορούσε θεωρητικά να λειτουργήσει ως ενδεικτικός δείκτης, γεγονός που αναδεικνύει ότι η αναγνωστική ζήτηση για τέτοιου είδους έργα δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στο στενό κομματικό ακροατήριο.

Οι μη κομματικοί οίκοι που εξέδιδαν αριστερά ή και μαρξιστικά βιβλία ήταν βασικά τέσσερις. Ο πρώτος που έκανε το βήμα ήταν ο Γεώργιος Βασιλείου, κατά την τριετία 1923-1925. Σε ό,τι αφορά τα αμιγώς ιστορικά, πέραν της *Εξέλιξης της ιδιοκτησίας*, από τον Βασιλείου θα κυκλοφορήσουν δύο βιβλία –των Κάουτσκι και Γκέρτερ– για τον ιστορικό υλισμό¹⁸ και φυσικά η *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821* του Κορδάτου, στην οποία θα αναφερθούμε και παρακάτω. Από το 1925 και έπειτα, το ενδιαφέρον του συγκεκριμένου οίκου για το αριστερό βι-

16. Βάσιος Τσοκόπουλος, «Ιστορία της έκδοσης στην Ελλάδα 1830-1974: Μία επισκόπηση», <https://elivip.gr/archeio-ekevi/vivliologia/istoria-tis-ekdosis-stin-ellada-1830-1974-mia-episkopisi/> (τελευταία ανάκτηση: 6.4.2025).

17. Πέτρος Χαλκός, «Κριτική και Νέα Βιβλία», *Κομμουνιστική Επιθεώρησις* 1 (Ιανουάριος 1924), σ. 30.

18. Karl Kautsky, *Ηθική και υλιστική αντίληψη της ιστορίας*, μτφρ. Χαρ. Δεδούσης, Αθήνα, Βασιλείου, 1923· Herman Gorter, *Ο ιστορικός υλισμός*, μτφρ. Νίκος Λαΐδης, Αθήνα, Βασιλείου, 1925.

βλίο ατομεί, παρόλο που το 1927 θα εκδώσει ξανά Κορδάτο, και συγκεκριμένα το έργο *Αρχαίες Θρησκείες και Χριστιανισμός*. Το 1927, την άτυπη σκυτάλη θα πάρει το «Ακαδημαϊκόν». Επί μία τριετία, από τον συγκεκριμένο οίκο θα εκδοθούν πλείστα έργα κομμουνιστών συγγραφέων¹⁹ και δη Σοβιετικών.²⁰ Επτά εξ αυτών ήταν ιστορικά, με διάφορες θεματικές, από την ιστορία των θρησκειών μέχρι την Οκτωβριανή Επανάσταση. Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στην πρώτη έκδοση του σημαντικού έργου *Ο πόλεμος των χωρικών στη Γερμανία* του Φρήντριχ Ένγκελς. Ο τρίτος μη κομματικός φορέας ήταν η εκδοτική εταιρεία «Αθήνα», του Ι. Α. Ράλλη. Οι εκδόσεις του εν λόγω οίκου είναι κάπως πιο απλωμένες χρονικά, καθώς εκκινούν το 1922-1923, με δύο έργα της Ρόζας Ιμβριώτη,²¹ και φτάνουν ως το 1934, με τη βιογραφία του Λένιν, γραμμένη από τον Δώρο Άλαστο. Το 1927, παρατηρείται μία μικρή πύκνωση με την έκδοση τεσσάρων αριστερών βιβλίων με ιστορικό περιεχόμενο.²² Παρόλο που και εδώ η πλειονότητα των έργων είναι μεταφράσεις, σε σύγκριση με τους υπόλοιπους εκδοτικούς φορείς – περιλαμβανομένου και του ΚΚΕ – στον Ράλλη συναντάμε, κατ' αναλογία, τα περισσότερα πρωτότυπα έργα Ελλήνων, μεταξύ αυτών και *Τα τελευταία χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας* του Κορδάτου.²³ Από το 1930 και έπειτα, οι παραπάνω εκδοτικοί οίκοι σταματούν απότομα ή περιορίζουν αισθητά την έκδοση αριστερών βιβλίων. Ρόλο σε αυτή την εξέλιξη είχε προφανώς

19. Ενδεικτικά βλ. Karl Marx – Friedrich Engels, *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, μτφρ. Γιάνης Κορδάτος, Αθήνα, Ακαδημαϊκόν, 1927· Friedrich Engels, *Ο πόλεμος των χωρικών εν Γερμανία*, μτφρ. Θ. Ν. Τσαβέας, Αθήνα, Ακαδημαϊκόν, 1929· Jean Jaurès – Paul Lafargue, *Ιστορικός ιδεαλισμός και ιστορικός υλισμός*, Αθήνα, Ακαδημαϊκόν, 1927.

20. Leon Trotsky, *Σοβιετική Ρωσία και παρισινή κομμούνια*, μτφρ. Θ. Ν. Τσαβέας, Αθήνα, Ακαδημαϊκόν, 1927· David Riazanov, *Μαρξ και Ένγκελς*, μτφρ. Σ. Πορφυρού, Αθήνα, Ακαδημαϊκόν, 1927. Anatoly Lunacharsky, *Εισαγωγή στην ιστορία των θρησκειών*, Αθήνα, Ακαδημαϊκόν, 1928· Nikolai Bukharin, *Το Αλφάβητο του Κομμουνισμού*, μτφρ. Α. Σφήκας – Κώστας Γκοβόστης, Αθήνα, Ακαδημαϊκόν, 1928.

21. Ρόζα Ιμβριώτη, *Η Αθηναία στον Ε' και Δ' αιώνα π.Χ.*, Αθήνα, Ράλλης, 1922· η ίδια, *Η γυναίκα στο Βυζάντιο*, Αθήνα, Ράλλης, 1923.

22. Συμπεριλαμβανόμε σε αυτά και τα εξής βιβλία των Πλεχάνοφ και Κάουτσκι, τα οποία, αν και αποτελούν έργα πολιτικής και οικονομικής αντίστοιχα, εμπεριέχουν ευρείες αναλύσεις ιστορικού ενδιαφέροντος: Georgi Plekhanov, *Αναρχισμός και σοσιαλισμός*, μτφρ. Ν. Νικολαΐδης, Αθήνα, Ράλλης, 1927· Karl Kautsky, *Οικονομικές Θεωρίες του Καρλ Μαρξ*, μτφρ. Παντελής Πουλιόπουλος, Αθήνα, Ράλλης, 1927.

23. Γιάνης Κορδάτος, *Τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Ράλλης, 1931.

το ιδιώνυμο του 1929, το οποίο, αν και δεν απαγόρευε την προώθηση τέτοιου είδους βιβλίων, ενδεχομένως αποθάρρυνε ορισμένους ιδιώτες από το να προχωρήσουν σε εκδόσεις που συνδέονταν με μία ιδεολογία την οποία το κράτος έκρινε ως επικίνδυνη για τη συνοχή του.

Το 1927, ξεκινάει από τον εκδοτικό οίκο Γκοβόστη η —μακράν της δεύτερης— εκτενέστερη προσπάθεια παραγωγής αριστερών βιβλίων, με δεκάδες έργα αριστερών και μαρξιστών συγγραφέων να βγαίνουν στην αγορά κατά τη δεκαετία του '30. Πολλά εξ αυτών εκδόθηκαν στη δημοφιλή σειρά του 1929-1933 «Σύγχρονη Σκέψη»,²⁴ στη διαμόρφωση της οποίας ρόλο είχαν ο Πέτρος Πικρός και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος. Στη Σύγχρονη Σκέψη περιλαμβάνονται τουλάχιστον 42 τίτλοι, τους οποίους μπορούσε κανείς να προμηθευτεί σε βιβλία μεγέθους τσέπης με το χαμηλό αντίτιμο των 6 δραχμών. Οκτώ εξ αυτών ήταν βιογραφίες προσωπικτήτων όπως ο Ροβεσπιέρος, ο Ντα Βίντσι, ο Σπινόζα και ο Ντοστογιέφσκι.

Οι συγγραφείς, των οποίων τα βιβλία εκδίδονταν από τον Γκοβόστη, δεν προέρχονταν από μία κοινή ιδεολογική ή διανοητική μήτρα. Σε εισαγωγικό σημείωμα σε μία από τις λίστες με τα βιβλία της σειράς αναφερόταν: «Έχουσα ως σκοπό την δημιουργία ενός κοινού σκεπτόμενου, η “Σ.Σ.” [Σύγχρονη Σκέψη] θα παρουσιάσει αντιπροσωπευτικά έργα της σύγχρονης πνευματικής ζωής». Αυτή ήταν μία συνειδητή απόφαση του Γκοβόστη, που είχε ως κύριο στόχο να μεταφέρει στην ελληνική δημόσια σφαίρα σύγχρονους διεθνείς προβληματισμούς και θεωρητικές τάσεις —εξ ου και η επιλογή του τίτλου της σειράς— ενώ παράλληλα, από καθαρά επιχειρηματική σκοπιά, επιδίωκε την απήχηση των εκδόσεων σε ένα ευρύτερο κοινό. Βέβαια, όπως φαίνεται και από τη σκληρή κριτική που άσκησε το περιοδικό *Πρωτοπόροι*, αυτή η ποικιλομορφία αντιμετωπίστηκε με σοβαρές επιφυλάξεις από το κομμουνιστικό κόμμα ως μία μορφή έμμεσης νόθευσης των μαρξιστικών ιδεών.²⁵ Συνολικά, τα ιστορικά βιβλία των εκδόσεων Γκοβόστη, είτε περιλαμβάνονταν στη Σύγχρονη Σκέψη είτε όχι, είναι τουλάχιστον 20, ενώ εντοπίζουμε μόλις δύο πρωτότυπες ιστορικές μελέτες Ελλήνων, το *Η αυγή του αστικού πολιτισμού του Πικρού*²⁶ και το *Ο Γκρέκο και η εποχή του. Στο φως της διαλεκτικής*²⁷ του νεαρού και —τότε— αρχειομαρξιστή Άγγελου Προ-

24. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την εκδοτική σειρά «Σύγχρονη Σκέψη» βλ. Γ. Καραηλιάς, *Το παράδειγμα του Γκοβόστη*, ό.π., σ. 79-82.

25. Στο ίδιο, σ. 76-77.

26. Πέτρος Πικρός, *Η αυγή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1930.

27. Άγγελος Προκοπίου, *Ο Γκρέκο και η εποχή του. Στο φως της διαλεκτικής*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1931.

κοπίου, που τα επόμενα χρόνια θα εξελισσόταν σε έναν από τους επιφανέστερους κριτικούς τέχνης της χώρας.

Η έκδοση ενός αριστερού βιβλίου δεν ήταν απλή υπόθεση. Αρχικά, εγκυμονούσε κινδύνους ακόμη και σε περιόδους που το ΣΕΚΕ, το ΚΚΕ ή άλλες αριστερές ομάδες δεν τελούσαν υπό καθεστώς παρανομίας, δεδομένου ότι «επικίνδυνα» βιβλία μπορούσαν να γίνουν στόχος των αρχών και να ενεργοποιήσουν διώξεις εναντίον εκείνων που τα διακινούσαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν οι διώξεις σε βάρος μελών της Σοσιαλιστικής Νεολαίας, στα μέσα του 1918, με αφορμή την έκδοση του δημοφιλούς –στους σοσιαλιστικούς κύκλους– βιβλίου του Πιοτρ Κροπότκιν *Προς τους νέους*.²⁸ Λόγω του στρατιωτικού νόμου που είχε επιβληθεί εκείνη την εποχή, πέντε μέλη της νεολαίας οδηγήθηκαν ενώπιον του Στρατοδικείου και καταδικάστηκαν σε ποινή φυλάκισης 4 ετών, με τον Ελευθέριο Βενιζέλο να τους απονέμει τελικά χάρη, λίγους μήνες αργότερα, ύστερα και από παρέμβαση του Εργατικού Κόμματος της Αγγλίας.²⁹

Η μετάφραση των αριστερών και μαρξιστικών βιβλίων της περιόδου απαιτούσε ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο γλωσσικής και θεωρητικής επάρκειας, καθώς επρόκειτο συχνά για κείμενα με σύνθετο φιλοσοφικό και πολιτικοοικονομικό περιεχόμενο. Είναι ενδεικτικό ότι το *Κεφάλαιο* του Μαρξ, το εμβληματικότερο μαρξιστικό βιβλίο μαζί με το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, δεν εκδόθηκε μεταφρασμένο, καθ' ολοκληρίαν, στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αν και από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 είχαν κυκλοφορήσει διάφορες επιτομές του.³⁰ Η πρώτη απόπειρα ακριβούς μετάφρασης πραγματοποιήθηκε από τους Ανδρέα και Δημήτρη Πουρνάρα το 1927-1928, αλλά δεν ολοκληρώθηκε ποτέ καθώς τα δύο αδέρφια από τους συνολικά τρεις τόμους του αυθεντικού έργου εξέδωσαν, σε επτά μέρη, τον πρώτο τόμο και μέρος του δεύτερου.³¹ Μία δεύτερη απόπειρα συνολικής μετάφρασης έγινε από τους Παντελή Πουλιόπουλο και Γιώργο Δούμα, το

28. Το εν λόγω βιβλίο είχε εκδοθεί πρώτη φορά σε βιβλίο το 1886, σε μετάφραση Πλάτωνα Δρακούλη, ενώ ακολούθησαν 7 ακόμη εκδόσεις μέχρι και τον Μεσοπόλεμο, εκ των οποίων οι 4 έγιναν από το ΣΕΚΕ ή το Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο. Βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Π. Κροπότκιν: *Προς τους Νέους*. Εκδοτικές τύχες του κειμένου στην Ελλάδα μέχρι τον Μεσοπόλεμο», *Αρχεϊόταξι* 3 (2001), σ. 8-16.

29. Στο ίδιο, σ. 13.

30. Περισσότερες λεπτομέρειες για αυτές τις επιτομές βλ. στο Γιάννης Μηλιός, «Η πρόσληψη του Κεφαλαίου στην Ελλάδα», *Θέσεις* 139 (Απρίλιος-Ιούνιος 2017), σ. 111-128.

31. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, 7 τόμοι, μτφρ. Α. Πουρνάρας – Δ. Πουρνάρας, Αθήνα 1927-1928.

1927, αλλά και αυτή έμεινε ανολοκλήρωτη.³² Θα έπρεπε να φτάσουμε στα μεταπολεμικά χρόνια για να κυκλοφορήσουν στην Ελλάδα ολοκληρωμένες μεταφράσεις του *Κεφαλαίου*, η πρώτη από τον δικηγόρο Γιάννη Σκουριώτη, στο διάστημα 1954-1965,³³ και η δεύτερη από τις εκδόσεις «Μόρφωση», το 1963,³⁴ ύστερα από απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ.

Η εκλεπτυσμένη ορολογία καθιστούσε ιδιαίτερα δύσκολο το εγχείρημα της επιτυχημένης μεταφοράς του έργου του Μαρξ στην ελληνική γλώσσα, όπως διαφαίνεται και από την κριτική που άσκησαν οι Πουλιόπουλος και Δούμας στα αδέρφια Πουρνάρα.³⁵ Ένα σημείο της κριτικής τους αφορούσε το γεγονός ότι η μετάφραση του 1927-1928 δεν βασιζόταν στο αυθεντικό γερμανικό κείμενο αλλά σε μία κακογραμμένη γαλλική απόδοση. Αυτή η επισήμανση είναι κρίσιμη, στον βαθμό που επιτρέπει τη διατύπωση υποθέσεων για γενικότερες μεταφραστικές πρακτικές της περιόδου, υπό την έννοια ότι είναι πιθανό αρκετές ελληνικές εκδόσεις να αποτελούν μεταφορές από αντίστοιχες εκδόσεις στα γαλλικά, τη *lingua franca* του Μεσοπολέμου. Η έλλειψη σαφούς αναφοράς στην πηγή της μετάφρασης στα περισσότερα από τα υπό εξέταση έργα καθιστά δύσκολο τον εντοπισμό της αρχικής έκδοσης που αξιοποιήθηκε, αφήνοντας περιθώριο μόνο για εύλογες υποθέσεις.

ΣΕΚΕ και ΚΚΕ ως βιβλιοπώλες

Πέρα από την εκδοτική τους δραστηριότητα, το ΣΕΚΕ και το ΚΚΕ διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στα δίκτυα διακίνησης του μεσοπολεμικού βιβλίου, ιδίως μέσω του Σοσιαλιστικού και του Λαϊκού Βιβλιοπωλείου.³⁶ Η λειτουργία των δυο κομματικών βιβλιοπωλείων δεν εξαντλούνταν στην προώθηση υλικού: αποτέλεσε οργανικό τμήμα της πολιτικής τους ταυτότητας, καθώς συνδύαζε τη διάδοση ιδεών με την καλλιέργεια σταθερών δεσμών μεταξύ των μελών και των υποστηρικτών. Οι χώροι αυτοί

32. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, μτφρ. Π. Πουλιόπουλος – Γ. Δούμας, Αθήνα 1928.

33. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, 3 τόμοι, μτφρ. Γιάννης Σκουριώτης, Αθήνα 1954-1965.

34. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, 3 τόμοι, Αθήνα, Μόρφωση, 1963.

35. Γ. Μηλιός, «Η πρόσληψη του *Κεφαλαίου* στην Ελλάδα», *ό.π.*

36. Δεν διαθέτουμε ασφαλή στοιχεία για την ύπαρξη κομματικών βιβλιοπωλείων στην επαρχία κατά τον Μεσοπόλεμο. Παρ' όλα αυτά, από επιμέρους μαρτυρίες προκύπτει ότι βιβλιοπωλεία που σχετίζονταν με το ΚΚΕ ή με άλλα ρεύματα της Αριστεράς, δραστηριοποιούνταν και εκτός Αθήνας, βλ. ενδεικτικά Πάνος Δημητρίου, *Εκ βαθέων. Χρονικό μιας ζωής και μιας εποχής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997, σ. 29-30.

λειτουργούσαν όχι μόνο ως σημεία διάθεσης βιβλίων, αλλά και ως τόποι πολιτικής συνεύρεσης. Πολλοί από τους θαμνώνες δεν περιορίζονταν στην αγορά αναγνωσμάτων, καθώς συχνά παρέμεναν για να συζητήσουν το περιεχόμενό τους με άλλους, συγκροτώντας έτσι μορφές δημόσιας κοινωνικότητας, που συνδέονταν άμεσα με την κομματική ζωή.

Για την κατανόηση των εκδοτικών και διανεμητικών επιλογών του ΣΕΚΕ και του ΚΚΕ κατά τον Μεσοπόλεμο, ιδιαίτερη σημασία έχουν δύο αναλυτικοί τιμοκατάλογοι. Ο πρώτος, του 1922, καταγράφει τα διαθέσιμα βιβλία του Σοσιαλιστικού Βιβλιοπωλείου. Το Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο έδρευε στην Αθήνα, στην οδό Ευριπίδου 14, και πέρα από βιβλία πουλούσε κάρτες ή εικόνες σημαντικών φυσιογνωμιών του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, όπως ο Λένιν, ο Τρότσκι και η Ρόζα Λούξεμπουργκ. Τουλάχιστον το 1922 δεν φαίνεται ότι είχε αντιπροσώπους ή συνεργάτες στην επαρχία. Στο κάτω μέρος των σελίδων του καταλόγου το ΣΕΚΕ φρόντιζε να εξαίρει την «κοινωνική μόρφωση» ως απαραίτητο προσόν ενός κομμουνιστή: «Δεν αρκεί να είσαι καλός άνθρωπος ή ανθρωπιστής για να παίζεις έναν ρόλο ωφέλιμο στην κοινωνία [...]. Πρέπει να είσαι καλός κομμουνιστής. Γι' αυτό, καλός κομμουνιστής δεν είναι κείνος που έχει μόνον καλό χαρακτήρα, που είναι πιστός, αλλά ο ικανός κομμουνιστής, ο μορφωμένος κομμουνιστής».³⁷

Στον κατάλογο εντοπίζουμε συνολικά 179 βιβλία, που χωρίζονταν σε 6 κατηγορίες: 89 έργα («κομμουνιστικής και σοσιαλιστικής φιλολογίας») (44 εκ των οποίων ξενόγλωσσα), 16 «κοινωνιολογικά», 10 «φιλοσοφικά-επιστημονικά», 19 («υγιεινής»), 21 «φιλολογικά» και 24 στην κατηγορία «διάφορα». Πλην ενός βιβλίου που ήταν γραμμένο στα ιταλικά, όλα τα ξενόγλωσσα έργα ήταν γαλλικές εκδόσεις που δεν φαίνεται ότι είχαν ιδιαίτερη απήχηση, δεδομένου ότι κανένα από αυτά δεν είχε εξαντληθεί, σε αντίθεση με 12 αντίστοιχες ελληνικές εκδόσεις. Εξάλλου, το εργατικό κοινό, στο οποίο κυρίως απευθυνόταν το ΣΕΚΕ, δύσκολα θα είχε τη γλωσσική επάρκεια που προαπαιτούσε η ανάγνωση γαλλικών βιβλίων. Πέραν των βιβλίων, ο κατάλογος περιλάμβανε και ξενόγλωσσα περιοδικά –κατά κύριο λόγο στα γαλλικά– τα οποία, αν και δεν φαίνεται να γνώρισαν ευρεία κυκλοφορία, μαρτυρούν μια προσπάθεια διατήρησης επαφής με τη διεθνή εκδοτική παραγωγή της Αριστεράς.³⁸

37. *Κατάλογος Βιβλίων*, Αθήνα, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, 1922, σ. 7.

38. Πρόκειται για τα *Bulletin Communiste* (εβδομαδιαίο περιοδικό του Κομμουνιστικού Κόμματος της Γαλλίας), *Revue Communiste, Cahiers de l'Ecole Marxiste, Rassegna Comunista* (δεκαπενθήμερο περιοδικό του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ιταλίας), *Le Phare* (περιοδικό του Κομμουνιστικού Κόμματος της

Οι κομματικές εκδόσεις είναι λίγες και βασικά αφορούν ορισμένους τίτλους στην κατηγορία «κομμουνιστική και σοσιαλιστική φιλολογία». Ειδικά για τα βιβλία που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο πραγματοποιούσαν αναγνώσεις του παρελθόντος, μόνο σε δύο περιπτώσεις –αμφότερες μεταφράσεις– εμφανίζεται ως εκδότης το Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο ή το ΣΕΚΕ.³⁹ Τα εν λόγω βιβλία πωλούνταν σε διάφορα σημαντικά βιβλιοπωλεία της πρωτεύουσας, όπως αυτά των Βασιλείου, Ελευθερουδάκη, Χ. Γανιάρη, Ζηκάκη, Σαλίβερου, Κορνάρου και Χάγιου.⁴⁰ Όπως φαίνεται, ο κομματικός χαρακτήρας των βιβλίων δεν εμπόδιζε το ΣΕΚΕ να τα διακινεί στην αγορά συνάπτοντας εμπορικές συμφωνίες, άγνωστου περιεχομένου, με παράγοντες που θεωρούσε μέρος του αστικού στρατοπέδου. Για έναν νεοσύστατο φορέα το πρώτιστο αιτούμενο δεν ήταν τόσο η κερδοφορία αλλά η κατά το δυνατόν μεγαλύτερη διάχυση. Είναι ενδεικτικό ότι για τις εκδόσεις του ΣΕΚΕ προσφερόταν έκπτωση 20% σε όσους προμηθεύονταν δέκα ή περισσότερα αντίτυπα του ίδιου βιβλίου.⁴¹

Από τα λίγα πρωτότυπα έργα ιστορικής υφής Ελλήνων συγγραφέων που περιλαμβάνονται στον κατάλογο, ξεχωρίζει ο *Δημιουργικός ιστορισμός* του Δημήτρη Γληνού. Παράλληλα, περιλαμβάνονται και έργα παλαιότερων συγγραφέων, όπως ο Χαράλαμπος Άννινος και ο Παύλος Καρολίδης.⁴² Τα βιβλία των τελευταίων προέρχονταν από τον Σύλλογο προς

Ελβετίας), *Jugend-Internationale* (μηνιαίο περιοδικό της Κομμουνιστικής Διεθνούς των Νεολαίων) και *Kommunismus*.

39. K. Marx – F. Engels, *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ό.π. (1922)· Grigory Zinoviev, *Η ζωή και το έργο του Νικολάι Λένιν*, Αθήνα, ΣΕΚΕ, 1921. Παρότι δεν είχαν προλάβει να συμπεριληφθούν στον υπό εξέταση κατάλογο, αξίζει να σημειωθούν δύο ακόμη βιβλία που αφορούν ιστορικά ζητήματα και εκδόθηκαν από το Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο το 1922: Gabriel Deville, *Πώς εδημιουργήθη το κεφάλαιον*, Αθήνα, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, 1922· ο ίδιος, *Η εξέλιξις του κεφαλαίου*, μτφρ. Αριστοτέλης Σίδερης, Αθήνα, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, 1922.

40. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις πρακτικές και την εκδοτική δραστηριότητα των εν λόγω οίκων βλ. Κώστας Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία & εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας*, τ. Β', Αθήνα, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 2001, σ. 41-52, 67-68, 73-74, 95-98, 101-106.

41. *Κατάλογος βιβλίων*, ό.π., σ. 2.

42. Στον κατάλογο δεν πραγματοποιείται αναφορά στο ποιες εκδόσεις αυτών των βιβλίων διατίθενταν στο κοινό. Για τις πρώτες εκδόσεις των συγκεκριμένων έργων βλ. Δημήτρης Γληνός, *Δημιουργικός ιστορισμός*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Ι. Ν. Σιδέρης, 1905· Παύλος Καρολίδης, *Η Ευρώπη*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1900· Χαράλαμπος Άννινος, *Ο Κολόμβος*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1901.

Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, όπως και δεκάδες άλλοι τίτλοι του καταλόγου. Σε αντίθεση με την πιο «σφιχτή» λίστα του Λαϊκού Βιβλιοπωλείου, που θα δούμε παρακάτω, εδώ εντοπίζονται αρκετές επιλογές χωρίς άμεση πολιτική αναφορά, ιδίως στις κατηγορίες «υγιεινή» και «διάφορα». Πέραν των αναγκαίων κερδοσκοπικών προθέσεων, ενδεχομένως η έννοια της «κοινωνικής μόρφωσης» να ήταν ευρύτερη σε σχέση με τα κατοπινά έτη. Βεβαίως, είναι επίσης δεδομένο ότι, το 1922, ένα μαρξιστικό βιβλιοπωλείο θα ήταν δύσκολο να επιβιώσει στηριζόμενο στη μικρή ακόμη παραγωγή αριστερών βιβλίων, που κινούνταν με βραδείς ρυθμούς.

Ο δεύτερος κατάλογος είναι αυτός του Λαϊκού Βιβλιοπωλείου από το 1934. Το Λαϊκό Βιβλιοπωλείο αποτέλεσε μετεξέλιξη του Σοσιαλιστικού, ξεκίνησε τη λειτουργία στα μέσα της δεκαετίας του 1930⁴³ και βρισκόταν στο επίκεντρο της εμπορικής δραστηριότητας της Αθήνας, στη Στοά Ηλιάδη, στην οδό Σταδίου αρ. 60. Στις προθήκες του υπήρχαν δεκάδες βιβλία διάφορων θεματικών και πεδίων, που ακολουθούσαν κατά κύριο λόγο, αλλά όχι αποκλειστικά, μία μαρξιστική λογική. Τουλάχιστον από το 1934, το Λαϊκό Βιβλιοπωλείο εξυπηρετούσε πόλεις της επαρχίας μέσω αντιπροσώπων: τον Δ. Μαστοριδη και το Βιβλιοπωλείο Μόλχο στη Θεσσαλονίκη, τον Ευάγγελο Χρυσάνθη στον Βόλο και το Βιβλιοπωλείο και Χαρτοπωλείο του Χ. Γερογιάννη στα Ιωάννινα.⁴⁴ Πέραν των βιβλίων, οι επισκέπτες μπορούσαν να προμηθευτούν και τα τεύχη των περιοδικών *Νέοι Πρωτοπόροι*, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, *Μαρξιστική Βιβλιοθήκη* και *Φίλοι της ΕΣΣΔ*.

Και εδώ τα ελληνικά βιβλία ιστορίας αποτελούν μειονότητα, ενώ περιλαμβάνονται και βιβλία που το ΚΚΕ δεν θα ενέκρινε, όπως για παράδειγμα τέσσερα βιβλία του Δημητρίου Πουρνάρα.⁴⁵ Από την άλλη, φαίνεται ότι υιοθετούνταν μία πιο αυστηρή στάση απέναντι σε πρώην στελέχη που είχαν διαγραφεί από το κόμμα. Ενδεικτική είναι η ηχηρή απουσία του

43. Παναγιώτης Νούτσος, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Γ', Αθήνα, Γνώση, 1993, σ. 338-339· Γ. Καραηλιάς, *Το παράδειγμα Γκοβόστη*, ό.π., σ. 16.

44. *Τιμοκατάλογος*, Αθήνα, Λαϊκό Βιβλιοπωλείο, 1934, σ. 2.

45. Δημήτρης Πουρνάρας, *Η ιστορία του αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι*, Αθήνα, Αχαδημαϊκόν, 1931· ο ίδιος, *Η οικονομική θέσις των αγροτών*, Αθήνα, Κοινωνική Έρευνα, [193;]· ο ίδιος, *Μαρξισμός και σοσιαλισμός*, Αθήνα, Κοινωνική Έρευνα, 1933· Το τέταρτο αναγραφόμενο βιβλίο αναφέρεται ως *Σοσιαλισμός, Αναρχισμός, Κομμουνισμός*. Ωστόσο, βιβλίο με τέτοιο τίτλο δεν φαίνεται ότι είχε όντως κυκλοφορήσει. Ενδεχομένως υπάρχει κάποιο τυπογραφικό λάθος και ο σωστός τίτλος ίσως είναι *Σοσιαλισμός, Κομμουνισμός και Αγροτισμός: Το Κοινωνικόν Ζήτημα εις την Ελλάδα*, Αθήνα, Κοινωνική Έρευνα, 1933.

Κορδάτου, που μέχρι πριν λίγα χρόνια αποτελούσε σημείο αναφοράς για τα μέλη του ΚΚΕ, ενώ ανάλογη είναι και η περίπτωση του αποκλεισμού του Πέτρου Πικρού από τα ράφια του βιβλιοπωλείου.

Η κυριαρχία των μεταφράσεων εξακολουθεί να ισχύει, χωρίς μάλιστα να περιορίζεται στο πεδίο της ιστορίας, καθώς από τους συνολικά 158 τίτλους μόλις οι 30 είναι πρωτότυποι (ποσοστό 19%), οι περισσότεροι εκ των οποίων μυθιστορήματα. Ακόμα και στις διαφημίσεις του καταλόγου δεν συναντάμε ούτε ένα πρωτότυπο έργο, ιστορικό ή μη, δείγμα ότι η έμφαση μάλλον δινόταν στη διάδοση βασικών έργων του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, που στόχο είχαν την εμπέδωση μιας κοινής κομμουνιστικής ταυτότητας.⁴⁶ Σε μία εποχή που η επιδίωξη της Σοβιετικής Ένωσης για ένα ενιαίο διεθνικό κομμουνιστικό κόμμα είχε παγιωθεί σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες,⁴⁷ τα βιβλία που θα διάβαζε ένα επισκέπτης του Λαϊκού Βιβλιοπωλείου το 1934 δεν διέφεραν τόσο πολύ ως προς την ουσία τους με τα αντίστοιχα (ή και ίδια) βιβλία που θα διάβαζε ένας Γάλλος κομμουνιστής, μέλος του PCF, την ίδια περίοδο.

Οι θεματικές

Μία επισκόπηση του συνόλου των μεσοπολεμικών αριστερών ιστορικών βιβλίων ενδεχομένως θα οδηγούσε στη διαπίστωση ότι η ενασχόληση με την ελληνική ιστορία δεν αποτελούσε προτεραιότητα για την Αριστερά, δεδομένου ότι —όπως ίσως έχει διαφανεί— τα έργα που καταπιάνονταν με το εθνικό παρελθόν ήταν ολιγάριθμα. Η περίπτωση του Γιάνη Κορδάτου συνιστά καθοριστική εξαίρεση. Στο διάστημα 1924-1931, ο Κορδάτος δημοσίευσε οκτώ ιστορικά βιβλία με το πρώτο εξ αυτών να είναι και το εμβληματικότερο του.⁴⁸ Η *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821* ήταν η πρώτη συγκροτημένη απόπειρα εφαρμογής του ιστορικού υλισμού για την κατανόηση και ερμηνεία της Επανάστασης, κάτι που τάρασσε κυρίαρχες οπτικές και πυροδότησε έναν έντονο δημόσιο διάλογο. Έτσι, ο ιστορικός υλισμός —πέρα από μία ριζοσπαστική ιστοριογραφική μέθοδος— καθίστατο καταλυτικό εργαλείο που θα επέτρεπε στην Αριστερά να αναμετρηθεί και κυρίως να εγκολπωθεί

46. Βλ. λ.χ., Osip Piatnitsky, *Η μολσεβικοποίηση των Κομμουνιστικών Κομμμάτων*, Αθήνα 1932.

47. Κ. Καρπόζηλος, *Ελληνικός Κομμουνισμός*, ό.π., σ. 235-246.

48. Σχετικά με το έργο και τα θεωρητικά σχήματα του Γιάνη Κορδάτου βλ. Ζ. Σπανάκου, *Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας*, ό.π.: Γ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία*, ό.π.

τον βασικό ιδρυτικό μύθο του ελληνικού κράτους, προφανώς με τους δικούς της όρους. Παρόλο που δεν διαθέτουμε στατιστικά στοιχεία για το σύνολο των μεσοπολεμικών εκδόσεων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η *Κοινωνική σημασία* υπήρξε το πιο ευπώλητο αριστερό ιστορικό βιβλίο, καθώς αναφέρονται 3.000 πωλήσεις αντιτύπων κατά τους πρώτους κίβλας μήνες κυκλοφορίας.⁴⁹ Μάλιστα, σύμφωνα με τον εκδότη Γεώργιο Βασιλείου, ήδη από τον Ιανουάριο του 1925, αξιοσημείωτα σύντομα δηλαδή για τα δεδομένα ενός μεσοπολεμικού αριστερού βιβλίου, η δεύτερη έκδοση του έργου ήταν σχεδόν έτοιμη να κυκλοφορήσει αλλά λόγω της δικτατορίας του Πάγκαλου αυτό κατέστη ανέφικτο και έτσι έπρεπε να φτάσουμε στο 1927, όταν οι συνθήκες ήταν σαφώς ευνοϊκότερες, ώστε να υπάρξει νέα έκδοση.⁵⁰ Χάρη στην *Κοινωνική σημασία* ο Κορδάτος καθιερώθηκε ως ο πλέον γνωστός κομμουνιστής διανοούμενος, με πολύ μεγάλη επιρροή, ενώ, κατά τα επόμενα χρόνια, συνέχισε την προσπάθεια εφαρμογής του ιστορικού υλισμού και σε άλλες περιόδους της ελληνικής ιστορίας, από το Βυζάντιο μέχρι τα νεότερα χρόνια,⁵¹ εμπλουτίζοντας ή και αναθεωρώντας πτυχές του σχήματός του, ιδίως σε ό,τι είχε να κάνει με τη βαρύτητα εγχώριων (ιστορικών ιδιαιτεροτήτων).⁵²

Τα βιβλία του Κορδάτου αποτελούσαν την εξαίρεση στον κανόνα, καθώς, όπως αναφέρθηκε, κατά τον Μεσοπόλεμο λίγες είναι οι αντίστοιχες ιστορικές εκδόσεις από άλλους συγγραφείς (15 συνολικά τίτλοι στο δείγμα μας, συμπεριλαμβανομένων των έργων του Κορδάτου).⁵³ Ωστόσο, η

49. Γ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία*, ό.π., σ. 56.

50. Στο ίδιο, σ. 64.

51. Μέχρι το 1931 ο Κορδάτος εκδίδει κατά χρονολογική σειρά τα εξής: *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, Αθήνα, Βασιλείου, 1925· *Αρχαίες θρησκείες και χριστιανισμός*, Αθήνα, Βασιλείου, 1927· *Η Κομμούνια της Θεσσαλονίκης (1342-1349)*, Αθήνα, Κοραΐς, 1928· *Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήνα, Πανεπιστημιακό Βιβλιοπωλείο Αλέξανδρου Κολολού, 1930· *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας στο 1821*, Αθήνα, Παπαγεωργιάδου, 1930· *Η ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα, Κρόνος, 1931· *Τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, ό.π.: *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήνα, Τυπογραφείο Κωνσταντινουπόλεως, 1931.

52. Γ. Κουμπουρλής, «Η αντίληψη περί ιστορικής μεταβολής», ό.π., σ. 50-51· Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Γιάνης Κορδάτος. Σκέψεις για έναν ιστορικό και τη βιογραφία του. Ο Γιάνης Κορδάτος και η εποχή του», Αναστασία Παπαδία-Λάλα – Μαρία Ευθυμίου – Παρασκευάς Κονόρτας κ.ά. (επιμ.), *Ο Νέος Ελληνισμός. Οι κόσμοι του και ο Κόσμος. Αφιέρωμα στην Όλγα Κατσιαροδή-Hering*, Αθήνα, Ευρασία, 2021, σ. 614-615.

53. Βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Μαλτέζος, *Η τέχνη στο πλαίσιο του ιστορικού υλισμού*, Αθήνα, Παρνασσός, 1929· Βαλέριος Μαρσέλος, *Η ιστορία του Εταιρι-*

περιορισμένη αριστερή βιβλιογραφική παραγωγή για το ελληνικό εθνικό παρελθόν δεν συνεπάγεται και αδιαφορία για αυτό. Εξάλλου, η ιστοριογραφία της περιόδου δεν αναπτυσσόταν μόνο μέσω του βιβλίου αλλά και μέσα από τις σελίδες περιοδικών και εφημερίδων,⁵⁴ με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη σύγκρουση Κορδάτου – Ζεύγου, η οποία, πέραν του παιχνιδιού εξουσίας που αποτύπωνε, παρήγαγε έναν ιστορικό διάλογο για το 1821 με αντικρουόμενα σχήματα, πάντα υπό το πρίσμα του ιστορικού υλισμού.⁵⁵ Ο ρόλος των περιοδικών και των εφημερίδων ήταν καίριος για τη διάδοση των ιδεών.⁵⁶ Ήταν ένας χώρος που έφερνε στο προσκή-

σμού, Αθήνα, Ράλλης, 1931· Δημοσθένης Δανηλίδης, *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα, Σαμαρόπουλος, 1934· Παντελής Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*;, Αθήνα, Γκοβόστης, 1934.

54. Εντελώς ενδεικτικά παραδείγματα ιστορικών άρθρων σε εφημερίδες και περιοδικά που αφορούν την ελληνική ιστορία: Pyotr Kropotkin, «Η Ηθική των Αρχαίων Ελλήνων», μφρ. Αντρέας Ζεβγιάς, *Νέα Επιθεώρηση* 4 (1928), σ. 97-104· Γιάνης Κορδάτος «Ο “θρήνος” της Αγίας Σοφίας και η “εθνική συνείδηση” των Ελλήνων», *Νέα Επιθεώρηση* 9 (1927), σ. 268-269· ο ίδιος, «Από την αρχαία ελληνική νομοθεσία. Η νομοθεσία του Λυκούργου», *Η Νέα Αγωγή* 4 (1928), σ. 20-23· Δημήτρης Χατζηγιάννης, «Οι μεγάλοι σταθμοί του Αγροτικού Κινήματος», *Κοινωνική Έρευνα* 1 (1932), σ. 9-10· Λάμπρος Χλωμός, «Ο Θάνατος του Ρήγα», *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση* 6 (1933), σ. 168· Γιάννης Ζεύγος, «Από την ιστορία της ταξικής πάλης στην Ελλάδα. Εμβρυωδικά κράτη στην προεπαναστατική Ελλάδα», *Νέοι Πρωτοπόροι* 12 (1933), σ. 383-384· Β. Αλμυρός, «Τη Θεσσαλία δεν την λευτέρωσε η μοναρχία, την ελευτέρωσε ο θεσσαλικός λαός», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 14 (1935), σ. 648-653· Επίσης εντελώς ενδεικτικά παραδείγματα ιστορικών άρθρων σε εφημερίδες και περιοδικά που αφορούν τη διεθνή ιστορία: Karl Marx, «Ο εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία», *Αρχαίον Μαρξισμού* 25 (1924), σ. 6-12· Dimitar Blagoev, «Από την ιστορία των Ρώσων επαναστατών», *Ριζοσπάστης*, 13.11.1927· Σέμνη Παπασπυρίδη, «Οι ιδέες του Beloch για την προσωπικότητα στην ιστορία», *Αναγέννηση* 2 (1927), σ. 63-67· Πέτρος Πικρός, «Οι κατατρεγμοί των Εβραίων», *Πρωτοπόροι* 6 (1931), σ. 222-227.

55. Σχετικά με τη διαμάχη Κορδάτου – Ζεύγου βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της Ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου-Ζεύγου», *Αντί* 46 (1976), σ. 28-34· Ζ. Σπανάκου, *Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας*, ό.π., σ. 59-60, 317, 413-414· Κωστής Καρπόζηλος, «Το έθνος των κομμουνιστών», *Αρχαιοτάξιο* 23 (Δεκέμβριος 2021), 33-38· Γ. Κουμπουρλής, «Η αντίληψη περί ιστορικής μεταβολής στην πρώιμη ελληνική μαρξιστική ιστοριογραφία», ό.π., σ. 51-52· Σταύρος Παναγιωτίδης, *Το «Εθνικό Ζήτημα» στην ελληνική μαρξιστική ιστοριογραφία (1907-1959)*, διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2021, σ. 236-256.

56. Σε αρκετές περιπτώσεις, σημαντικά αριστερά κείμενα δεν κυκλοφόρησαν ως βιβλία αλλά δημοσιεύτηκαν σε συνέχειες σε περιοδικά και εφημερίδες. Ίσως

νιο και εν πολλοίς συγκροτούσε όχι μόνο την αντίθεση με τις αντίπαλες ιδεολογίες αλλά και τις ετεροδοξίες της Αριστεράς: *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, Πρωτοπόροι, Αρχείο Μαρξισμού, Σπάρτακος* κ.ά. εξέφραζαν μία πληθυντικότητα με σαφές πολιτικό και κοινωνικό αποτύπωμα και εν πολλοίς αντίθετες αναγνώσεις.⁵⁷ Παράλληλα, όμως, πλην της περίπτωσης του Κορδάτου, δεν φαίνεται ότι υπάρχει –και κυρίως από το ΚΚΕ– μία προσπάθεια συστηματικής και συνολικής αποδόμησης του κυρίαρχου αφηγήματος περί εθνικού παρελθόντος, με τον τρόπο τουλάχιστον που αυτό θα επιχειρηθεί κατά τα μεταπολεμικά χρόνια.⁵⁸

Στην αντίπερα όχθη, σχεδόν 100 βιβλία αφορούν τη διεθνή ιστορία και αποτελούν ως επί το πλείστον μεταφράσεις ξένων συγγραφέων, με τη μερίδα του λέοντος να έχουν επτά βιβλία του Μαρξ, επτά του Τρότσκι, έξι του Ένγκελς και έξι του Μπουχάριν. Ειδολογικά, εντύπωση προκαλεί ο μεγάλος αριθμός βιογραφιών (τουλάχιστον 20), από τις οποίες οι οχτώ αφορούν τη ζωή και τις ιδέες του Λένιν.⁵⁹ Πέραν των παραπάνω, ιδιαίτερα έντονο μοιάζει το εκδοτικό ενδιαφέρον για τον ιστορικό υλισμό, με τουλάχιστον δέκα μεταφράσεις σχετικών έργων.⁶⁰ Τα ονόματα των μεταφραστών δεν απαντώνται σε όλες τις περιπτώσεις αλλά, με βάση 52 ιστορικά βιβλία, στα όποια υπάρχει η αντίστοιχη αναφορά, τα ονόματα που συνα-

---

το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πρακτικής είναι η μετάφραση του θεμελιώδους έργου του Μαρξ *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, που, καθώς φαίνεται, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, δεν εκδόθηκε σε βιβλίο αλλά δημοσιεύθηκε το 1933 σε συνέχειες από το περιοδικό *Μαρξιστική Βιβλιοθήκη*.

57. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη φυσιογνωμία ορισμένων εκ των μεσοπολεμικών αριστερών περιοδικών, ιδίως των λογοτεχνικών, βλ. Χ. Ντουλιά, *Τα περιοδικά της Αριστεράς*, ό.π.

58. Π. Νούτσος, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 69.

59. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι βιογραφίες μπορεί να μην είχαν καμία σχέση με αριστερή οπτική και απλώς να αποτελούσαν τμήμα κάποια σειράς. Για παράδειγμα, η εφημερίδα *Ακρόπολη* εξέδωσε μία βιογραφία του Λένιν ανάμεσα σε αντίστοιχες άλλων προσώπων, όπως του Χίτλερ, του Μουσολίνι και του Κεμάλ, στη σειρά «Μεγάλοι Άνδρες».

60. Ενδεικτικά βλ. Κ. Kautsky, *Ηθική και υλιστική αντίληψη της ιστορίας*, ό.π.· Herman Gorter, *Ο ιστορικός υλισμός*, μτφρ. Νίκος Λαϊδης, Αθήνα, Βασιλείου, 1925· Paul Lafargue, *Η ιστορική μέθοδος του Καρλ Μαρξ*, μτφρ. Κ. Κυπριανός, Αθήνα, Γκοβόστης, 1929· Nikolai Bukharin, *Θεωρία του ιστορικού υλισμού*, μτφρ. Παντελής Πουλιόπουλος (ψευδώνυμο: Φ. Ορφανός), Αθήνα, Ράλλης, 1927· ο ίδιος, *Συμπλήρωμα του ιστορικού υλισμού*, μτφρ. Αιμίλιος Χουρμούζιος (ψευδώνυμο: Αντρέας Ζευγάς), Αθήνα, Γκοβόστης, 1931· Julian Borchardt, *Εισαγωγή στον ιστορικό υλισμό*, μτφρ. Θ. Ν. Τσαβέας, Αθήνα, Γκοβόστης 1933.

ντώνται πιο συχνά είναι αυτά του Θ. Ν. Τσαβέα, με έξι μεταφράσεις, του Κ. Παπαδόπουλου, με τέσσερις, και των Ανδρόνικου Χαϊτά και Αιμίλιου Χουρμούζιου (υπέγραφε ως Αντρέας Ζευγάς), με τρεις έκαστος.

Η κυριαρχία των μεταφρασμένων έργων αποτυπώνει τις προτεραιότητες της περιόδου. Στη μεσοπολεμική πραγματικότητα η ελληνική κοινωνία ήταν σημαντικό να διαπαιδαγωγηθεί στη φυσιογνωμία, τις πρακτικές, τις θεωρίες, τις γενεαλογίες, το λεξιλόγιο και το *modus vivendi* μίας νέας ιδεολογίας. Βεβαίως, η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα υπήρχε πολύ πριν τον Μεσοπόλεμο, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση τον Γεώργιο Σκληρό.⁶¹ Από τη δεκαετία του 1920, όμως, λόγω της εμβέλειας της Οκτωβριανής Επανάστασης και της παρουσίας ενός αμιγώς κομμουνιστικού κόμματος, τα δεδομένα είχαν αλλάξει. Στο πλαίσιο της νέας ιδεολογίας, ήταν σημαντικό να καλλιεργηθεί ένα νέο φαντασιακό που υπερέβαινε την παγιωμένη και κυρίαρχη λογική του εθνικού κράτους –ένα υπερεθνικό «εμείς» που συνοψιζόταν στο «Προλετάριοι όλου του κόσμου ενωθείτε». Σε αυτή τη διαδικασία, άξια προσοχής είναι η ιστορικοποίηση του παρόντος και πιο συγκεκριμένα των γεγονότων του 1917. Από τις 115 καταγραφές «αριστερών ιστορικών βιβλίων», 7 αφορούν τη Ρωσική Επανάσταση⁶² και 10 τον βίο ή τις ιδέες του ηγέτη της, Βλαντίμιρ Λένιν.⁶³ Επιστρέφοντας στο σχόλιο του Κορδάτου για το ενδιαφέρον των «αστικών» εκδοτικών οίκων, παρατηρούμε ότι ορισμένα από αυτά τα βιβλία δεν εκδίδονταν απαραίτητα από αριστερούς. Σημειώνουμε, επίσης, την υποτονική παρουσία της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, περίοδοι οι οποίες αντιστοιχούν σε μόλις 10% της συνολικής παραγωγής και προσεγγίζονται είτε με ένα πνεύμα «ταξικής» γενεαλογίας (π.χ.

---

61. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999· Βίκυ Καραφουλίδου, *Η γλώσσα του σοσιαλισμού. Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19ο αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2011.

62. Ενδεικτικά βλ. Joseph Stalin, *Η επανάσταση του Οκτώβρη και τη στρατηγική των Ρώσων*, Αθήνα 1927· Osip Piatnisky, *Οι Μπολσεβίκοι της Μόσχας τον Οκτώβρη του 1917*, Αθήνα, Λαϊκό Βιβλιοπωλείο, 1933· Leon Trotsky, *Ιστορία της Ρωσικής Επανάστασης*, Αθήνα, Μπολσεβίκος, 1935.

63. Ενδεικτικά βλ. Grigory Zimovien, *Η ζωή και το έργο του Νικολάι Λένιν*, Αθήνα, ΣΕΚΕ, 1921· Nikolai Bukharin, *Ο Λένιν μαρξιστής*, Αθήνα, Αρχείο Μαρξισμού, 1927· Joseph Stalin, *Ο Λένιν (αναμνήσεις)*, Αθήνα, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, 1927· Leon Trotsky, *Ο Λένιν*, Αθήνα, Γανιάρης, 1927· Ζ. Πάλη (πρόλογος), *Ο Λένιν και ο πόλεμος*, ό.π.· Virgil Sorin, *Λένιν. Βιογραφία του γραμμένη από το σ. Σορίν*, Αθήνα, εφ. Ριζοσπάστης, 1934.

Σπάρτακος)⁶⁴ είτε με μία λογική κατανόησης διαχρονικών φαινομένων, όπως η θρησκεία.

Τα αριστερά ιστορικά βιβλία Ελλήνων αντιπροσώπευαν, λοιπόν, έναν μικρό αριθμό επί του συνόλου της εκδοτικής παραγωγής, κάτι που ίσως εξηγεί την πενιχρή ελληνική εκπροσώπηση στην έκθεση βιβλίου του Βερολίνου, για την οποία έγινε λόγος στην εισαγωγή του άρθρου. Ήταν μία απουσία που αντιμετώπιζε με πικρία ο απεσταλμένος των *Νέων Προποτόρων*. Το μόνο ελληνικό βιβλίο που εντόπισε ανήκε στο είδος της «προλεταριακής λογοτεχνίας» και ήταν η —τότε προσφάτως εκδοθείσα— *Αληθινή απολογία του Σωκράτη* του Κώστα Βάρναλη.⁶⁵ Αντιθέτως, οι υπόλοιπες βαλκανικές χώρες όχι απλώς είχαν μεγαλύτερη εκπροσώπηση, αλλά ο επισκέπτης μπορούσε να βρει ορισμένα βιβλία τους μεταφρασμένα στα γερμανικά,⁶⁶ γεγονός που υπονοεί την ύπαρξη δικτύων στα οποία η ελληνική Αριστερά δεν είχε κάποια αξιόλογη ή ενεργή συμμετοχή.

Συμπεράσματα

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η παραγωγή αριστερών βιβλίων γνώρισε αξιόλογη άνθηση. Το ευνοϊκό εκδοτικό περιβάλλον της εποχής, η εμβέλεια της Οκτωβριανής Επανάστασης, η ίδρυση του ΣΕΚΕ —και η μετεξέλιξή του σε ΚΚΕ— συνετέλεσαν μεταξύ άλλων στην προβολή νέων ιδεών που προκάλεσαν έντονες δημόσιες συζητήσεις. Για την Αριστερά, σε όλες τις εκφάνσεις της, η ανάγνωση του βιβλίου αποτελούσε τμήμα μίας γκάμας πρακτικών που στόχευαν στη μετάδοση ή, εν πάση περιπτώσει, στην παρουσίαση των νέων ιδεών. Παρά τις διώξεις, τα πενιχρά οικονομικά μέσα, τα γλωσσικά εμπόδια και διάφορα ακόμη προσκόμματα, τα αριστερά βιβλία προκάλεσαν το ενδιαφέρον ενός τμήματος του

64. Olivier Marcel, *Σπάρτακος*, μτφρ. Μιλτιάδης Πορφυρογένης, Αθήνα, Γκογκώνης, 1924.

65. Η ιστορική μυθοπλασία είναι μία ιδιαίτερη κατηγορία ανάγνωσης του παρελθόντος, η οποία δεν συνιστά αντικείμενο εξέτασης στην παρούσα έρευνα. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου ο καλλιτέχνης με τη μεγαλύτερη επιρροή για τον χώρο της Αριστεράς ήταν ο Βάρναλης. Δεν είναι τυχαίο ότι στον κατάλογο του Λαϊκού Βιβλιοπωλείου ο Βάρναλης είναι ο μόνος Έλληνας λογοτέχνης με τέσσερα έργα. Βλ. Κώστας Βάρναλης, *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική*, Αθήνα, Στοχαστής, 1925· ο ίδιος, *Σκλάβοι πολιορκημένοι*, Αθήνα, Στοχαστής, 1927· ο ίδιος, *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη*, Αθήνα, Εστία, 1931· ο ίδιος, *Το φως που καίει*, Αθήνα 1933.

66. C. G., «Η έκθεση προλεταριακού βιβλίου στο Βερολίνο», ό.π., σ. 62.

αναγνωστικού κοινού, που ήταν επαρκές, ώστε αρκετοί οίκοι ή τυπογραφεία να προχωρήσουν σε ποικίλες εκδόσεις ή και επανεκδόσεις. Αυτή ήταν μία κρίσιμη εξέλιξη, δεδομένου ότι το ΚΚΕ ή άλλες αριστερές πολιτικές ομάδες θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να επωμιστούν από μόνοι τους ένα τέτοιο βάρος.

Το ιστορικό βιβλίο δεν αποτέλεσε για την Αριστερά μια απλή καταγραφή του παρελθόντος αλλά πεδίο ιδεολογικής αναμέτρησης και εργαλείο συγκρότησης κομματικής ή ιδεολογικής ταυτότητας. Η ιστοριοποίηση του παρελθόντος –πρόσφατου ή μη– ήταν σαφές ότι βρισκόταν μεν σε άμεση συνάρτηση με την παροντική συγκυρία αλλά, σε αντίθεση με άλλες αντίπαλες ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις της εποχής, τα βασικά συστατικά της αφήγησης δεν προέκυπταν τόσο από εγχώριες εξελίξεις αλλά παρακολουθούσαν ένα κατακλυσμικό διεθνές ρεύμα που αμφισβητούσε τον πυρήνα της ταυτότητας του έθνους. Ειδικά σε ό,τι αφορούσε το εθνικό παρελθόν, ο ιστορικός υλισμός εισήγαγε ένα ευρύχωρο ιστοριογραφικό σχήμα, χάρη στο οποίο νοηματοδοτούνταν οι εμπειρίες της ελληνικής κοινωνίας. Ο ρόλος του βιβλίου σε αυτή τη διαδικασία ήταν καίριος. Λόγω του πολύ μεγαλύτερου αριθμού σελίδων, σε σχέση με τις εφημερίδες και τα περιοδικά, και της αυτοτελούς έκδοσης εξυπηρετούσε περισσότερο τη συγκροτημένη παρουσίαση αναλυτικών και ενίοτε πολύπλοκων θεωριών, χωρίς να υπάρχει η ανάγκη της μάλλον δύσχρηστης πρακτικής της δημοσίευσης άρθρων σε πολλές συνέχειες επί μακρό χρονικό διάστημα. Συγκροτούνταν, έτσι, ένα είδος εγχειριδίου, ένα «αλφαβητάρι» της ιστορίας, το οποίο μπορούσε να γίνει κτήμα ιδιαίτερα των νεοφώτιστων της σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής ιδεολογίας, οι οποίοι μέσα και από την αναφορά σε μια σειρά άλλων παρελθόντων πέραν του εθνικού (π.χ. επανάσταση χωρικών στη Γερμανία, παρισινή κομμούνια, Ρωσική Επανάσταση), εγγράφονταν σε μια μακρά διεθνή γενεαλογία. Έτσι, το αριστερό ιστορικό βιβλίο του Μεσοπολέμου κατέστη εργαλείο θεωρητικής εμβάθυνσης και πολιτικής ζύμωσης, προσφέροντας στους αναγνώστες του τα νοητικά σχήματα για να κατανοήσουν τον κόσμο και να επανατοποθετήσουν τους εαυτούς τους μέσα σε ευρύτερα σχήματα κοινωνικής αλλαγής. Μέσα από αυτή τη λειτουργία, τα βιβλία αυτά δεν περιορίστηκαν στη σφαίρα της διάνοησης, αλλά λειτούργησαν ως πρακτικοί οδηγοί πολιτικής δράσης, τροφοδοτώντας τον διάλογο για το παρόν και το μέλλον. Η μελέτη τους αναδεικνύει ένα πλούσιο και ακόμη εν πολλοίς ανεξερεύνητο πεδίο, που φωτίζει κρίσιμες όψεις της σχέσης ανάμεσα στην εκδοτική παραγωγή, τις ιδεολογικές αναζητήσεις και τη διάπλαση ταυτοτήτων στη μεσοπολεμική Ελλάδα.

SUMMARY

Vangelis Ziogas, “*Because socialist books are so much in demand...*”: *Publishing production, history books, and the Left in Interwar Greece*

This article examines the multifaceted role of leftist historical books in interwar Greece, focusing on their function as vehicles of ideological formation, political contestation, and cultural transmission. Moving beyond the confines of party publications, the study conceptualizes the “leftist book” as part of a wider ecosystem of intellectual production that included translations, original works, and interdisciplinary contributions from political economy, sociology, and related fields. Through this broader lens, the article demonstrates how the Left appropriated and redefined history, linking past struggles with contemporary social realities and future aspirations, primarily through the methodological framework of historical materialism.

The first part of the article explores the publishing field, identifying the main publishers, translators, and networks that sustained the production and circulation of leftist books. The second part turns to the Communist Party of Greece (KKE), not only as a producer of texts but also as a bookseller and distributor. By examining its strategies of dissemination, pricing policies, and readership initiatives, the article underscores the role of the Party in shaping access to literature and in embedding books into the everyday practices of political education. The third part analyzes the thematic range of these works, from world-historical events such as the Russian Revolution to interpretations of Greek history, examining how the Left situated the Greek past within broader international genealogies. By mapping this complex terrain, the article contributes to a deeper understanding of the interconnections between publishing practices, intellectual debates, and political identities in interwar Greece.